

Svilup dal moviment da dunnas en il Grischun

■ Il moviment da dunnas è in moviment politic e social organisà per cumbatter ils dischavantatgs socials, giuridics, politics ed economic da las dunnas. El ha sias ragischs en l'illuminessem ed en las ideas liberalas da la Revoluziun franzosa ed è d'activ oravant tut en il 19avel tschientaner en connex cun la revoluziun industrial e sias consequenzas socialas. Quest moviment è vegnì inizià da las uniuns localas da dunnas, da las qualas fachevan part en il 19avel tschientaner surtut dunnas bainstantas e burgaisas ch'èn s'unidas sut l'egida da plevons e scolasts respectads e che sa deditgavan surtut a la lavur sociala. Il 1893 dumbrava il Grischun 141 uniuns, fundaziuns ed instituziuns creadas, manadas e/u mantegnidas da dunnas. En tscherts lieus s'engaschavan las dunnas era per la scolaziun da las giuvnas, declarada obligatoria en il Grischun pir il 1887 (34 onns pli tard che per ils giuvenns). Il cumbat per l'egualità giuridica civila era en il 19avel tschientaner publicamain anc strusch in tema. Cura che Meta von Salis-Marschlins, la piuniera grischuna da l'emancipaziun da las dunnas, ha salvà il 1894 a Cuira ses emprim referat en favur dal dretg da votar da las dunnas, era la sala quasi vida. Da las uniuns da dunnas anc oz existentas en il Grischun èn vegnidas fundadas il 1886 l'Uniu da las amias da las giuvnas, l'Uniu d'utilità publica da dunnas (1887), l'Agid evangelic da dunnas (1901), l'Uniu catolica per la proteziun da las giuvnas (1902) e la Lia da las dunnas abstinents (1908). Questas uniuns specificamain socialas u religiusas furmavan sezziuns localas da las uniuns svizras ed internaziunalas correspundentas e sa chattavan en bleras vischnancas grischunas, ma surtut a Cuira. Lur intent era da promover activitads d'utilità publica sco la tgira da malsauns, paupers e basegnus sco era l'assistenza d'orfens e d'uffants da mammas activas en il mund da lavur. Per perfecziunar las enconuschientschas da las chasarinas, fantschellas e tgirunzas voluntarias vegnivan offereds curs da tegnairchasa, cuschnar e cusser sco era curs da tgira da malsauns e d'uffants. Las uniuns da dunnas correspundevan al basegn d'in stadi che disponiva d'in provediment social fitg rudimentar. Quest engaschament deva dentant era a las dunnas la pussaivladad da daventar activas en la publicità. Il 1919 è vegnida fundada l'Uniu chantunala da dunnas grischunas, l'emprima uniu da dunnas confessionalmain neutrala che aveva en mira da promover las dunnas spiertalmain e culturalmain. Las uniuns localas sparpagliadas èn s'organisadas en uniuns da tetg: il 1932 èn naschidas l'Uniu catolica da dunnas e l'Uniu chantunala da puras ed il 1939 l'Uniu d'utilità publica da dunnas. Da l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner

Manifestaziun extraordinaria da dunnas engiadinaisas a Turitg il 1958 – er senza dretg da votar.

fin en ils onns 1960 èn las uniuns da dunnas s'engaschadas en ils pli divers secturs da la vita sociala: tschertinas s'occupavan oravant tut da famiglias pertutgadas da la tuberculosa e da la paupradad, autras offrivan agid a mammas nubilas, intermedavan puma a la populaziun da muntogna, fundavan e manavan scolinas e canortas d'uffants, promovevan bibliotecas u purschevan curs d'igièna e sanadad. Las finanzas per questas activitads vegnivan savens recaldegadas cun bazars e tombolas. Il 1934 han las presidentas da las uniuns reunidas da Cuira fundà l'emprim post da cussegliazium professiunala per giuvnas. Tras tut ils decennis fin il di dad oz n'han las uniuns da dunnas betg mo senti il basegn da meglierar la situaziun da la dunna en la societad, ellas han era sviluppa en in spiert da solidaritad feminina concepts e fundà las instituziuns necessarias, rinforzond la posiziun da la dunna cun daventar activas enstagl da far grondas teorias. Il 1939 è vegnida fundada la Centrala grischuna da dunnas ch'ha reünì tut las uniuns da dunnas grischunas sut in tetg e concentrà qua tras las forzas impundidas per la meglieraziun da la situaziun da la dunna en il Grischun. L'emprim pensum ademplì da la Centrala da dunnas durant la Segunda Guerra mundiala è stà d'organisar in servetsch auxiliar feminin e d'engaschar las dunnas cun curs ed appels en la defensiun naziunala spiertala ed economica. En ils onns 1950 ha la Centrala da dunnas avert in biro da cussegliazium giuridica gratuita, organisà la scolaziun ed intermediazium da tgirunzas da chasa, inizià la scolaziun da las mussadras e pretendì pajas adequatas per las scolastas da lavur a maun e da tegnair-

chasa. A Cuira (dapi 1960) ed en l'Engiadina (dapi 2002) èn activas sezziuns grischunas da la Soroptimist International Uniu Svizra.

Pir vers la fin dals onns 1960, en consequenza dal moviment dals giuvenils e students dal 1968, han las dunnas cumenzà a s'engaschar cun vigur per il dretg da votar da las dunnas. Novas gruppažiuns da dunnas giuvnas han cumenzà a pretendere pli radicalmain la liberaziun da la dunna da repressiun ed inegualitad. En il Grischun èn questas gruppažiuns dentant sa concentradas sin la chapitala ed èn perquai vegnidas marginalisadas. La Centrala grischuna da dunnas ed autras organisaziuns da dunnas han alura offert curs d'instrucziun civica e da retorica per preparar las dunnas sin lur engaschament politic, han avert in post d'incassament per aliments ed in servetsch da cussegliazium per la planisaziun da famiglia ed organisà sairadas da gimnastica per seniors e senioras. En ils onns 1970 ha la Centrala grischuna da dunnas fundà il servetsch da cussegliazium da budget ed avert, ensemen cun autras instituziuns interessadas, in post da cussegliazium sexuala e da famiglias. Alura ha surpiglià il stadi successivamain tschertas incumbensas e cumenzà a finanziair organisaziuns da dunnas activas en la vita sociala. A l'entschatta dals onns 1980 è la Centrala grischuna da dunnas s'engaschada per l'egualità dals dretgs da dunna ed um, fixada en la lescha federala respectiva acceptada dal pievel svizzer il 1981, e per la nova lescha matrimoniala dal 1985; omaduas leschas federalas han purtà la dunna in grond pass vinavant. Il 1988 è vegnida fundada l'Uniu per la tgira d'uffants complementara a la famiglia cun l'intent d'intermediar, cussegliair ed accompagnar la tgira d'uffants privata en famiglia per pussibilitar qua tras a geniturs, surtut a mammas ch'educheschun sulettas lur uffants, dad ir a lavurar. Il 1990 ha la Centrala da dunnas fundà la Chasa da dunnas a Cuira che dat albiert a dunnas violadas e maltractadas da lur consorts. Ils 8 da december 1991 ha acceptà il pievel grischun la lescha davart contribuziuns da maternitad. Oz sa stenta la Centrala da dunnas surtut d'augmentar la represchentaziun da las dunnas en ils gremis politics e s'engascha per lur interess en dumondas politicas e socialas. Ils 14 da zercladur 1993 è vegnì fundà il Plenum da dunnas dal Grischun, ina gruppažiun politica ch'ha la finamira d'augmentar la represchentaziun da las dunnas en la Regenza, en il Parlament ed en las diversas commissiuns politicas. Dapi il prim da november 1996 disponan il chantun Grischun e dapi il 1997 la Centrala grischuna da dunnas d'in biro per dumondas d'egualità. Dapi il 1997 exista l'Archiv da cultura da dunnas dal Grischun che s'occupa oravant tut da rimnar e publitgar material e

documents davart la cultura e l'istorgia da dunnas dal Grischun.

Novas uniuns da dunnas n'èn dapi ditg betg pli vegnidas fundadas. Singulas uniuns han difficultads da recrutar commembras giuvnas. Tuttina chatt'ins oz en quasi mintga lieu uniuns da dunnas socialmain activas che organischan curs, promovon la furmaziun ecologica, procuran per visitas regularas da senioras e seniors sco era da malsauns e realiseschan bazars per rimnar daners en favur da divers projects culturals e socials. Il moviment da dunnas è progredi considerablamain en il 20avel tschientaner, i resta dentant anc bler da far: en ils gremis politics per exempel èn las dunnas anc adina en la minoritad ed il princip da la medema paja per la medema lavur n'è anc betg realisà. *Rita Cathomas-Bearth*

Scola da dunnas dal Grischun

Fundada il 1895 sut il num Bündnerische Koch- und Haushaltungsschule (pli tard Bündner Frauenschule). Il 1912 ha la Scola da dunnas dal Grischun integrà la Scola da lavur per dunnas Tivoli, fundada il 1888 da Sina Wassali (privat) en sias structuradas organisatoricas. Ses origin ha d'engraziar la Scola da dunnas dal Grischun a l'ideal burgais dal 19avel tschientaner: la mamma che contribuescha, sco dunna da chasa en servetsch dals uffants e da l'um, al bainstar da la famiglia. En la Scola da dunnas dal Grischun savevan las futuras mammas servientas emprender quai ch'ellas duvravan per pudair ademplir lur rolla futura en la famiglia e la societad. Il 1917 è la Scola da dunnas dal Grischun vegnida incumbensada da la Regenza d'instruir las magistras da lavurs a maun, ed il 1929–68 è ella daventada ina fundaziun dal Chantun, da la citad da Cuira e da la Societad d'utilità publica dal Grischun. Alura ha surpiglià il Chantun la scola. Il 1934 ha installà la Scola da dunnas dal Grischun in post da cussegliazium professiunala per mattatschas. Il 1947 è vegnì affilià il Seminari da mussadras da Claustura a la Scola da dunnas dal Grischun. Ina impurtanza economica directa ha la Scola da dunnas dal Grischun cuntanschì en ils onns da crisa economica tras la fundaziun dal Post central per lavur chasana ch'ha generà il 1939 l'Artisanat indigen grischun (tudestg Bündner Heimatwerk). La paletta da l'instrucziun è sa schlargiada en il decurs dals decennis da la scolaziun professiunala fin a curs concentrads en las spartas las pli diversas: scolaziun da mussadras, furmaziun da magistras da lavurs a maun e da tegnairchasa, instrucziun da gidantras en il tegnairchasa, scola preparatorica per professiuns da tgira, da servetsch en chasa, da cusunzas, da cuschnunzas, per curs da taissar, ed auter pli. En ils onns 1970 èn sa scolads ils emprims giuvenns a la Scola da dunnas dal Grischun. Il 1995/96 ha la

Scola da dunnas dal Grischun instrui en nov partiziuns 328 scolaras e tschintg scolars. Dapi il 2003/04 è ella integrada en la Scola auta da pedagogia dal Grischun. *Adolf Collenberg*

Centrala grischuna da dunnas

Fundada il prim d'avrigl 1939 a Cuira sin iniziativa da l'Associaziun grischuna da las dunnas (fundada il 1919), numnadamain da Paula Jörger (presidenta 1939–64), Magda Lardelli-Brenner e Christine Zulauf. Organizaziun da tetg da las uniuns da dunnas, politicamain e confessionalmain neutrala. L'intent da la Centrala grischuna da dunnas è da stabilir ina colliaziun tranter las dunnas e las uniuns da dunnas en il Grischun, da defender ils interess da las dunnas en la politica e societad e d'ademplir incumbensas cuminaivlas. Servetsch da cussegliazium per dunnas ed umens en basegn. Dapi il 1955 cusseggia la Centrala grischuna da dunnas era en dumondas da dretg e da finanzas ed è actualmain era il post da consultaziun per dumondas d'egualità en la vita professiunala e l'instituziun da contact generala per las instanzas politicas. Cun in'offerta da curs variada promova ella la furmaziun da las dunnas. Il 1939 ha la Centrala grischuna da dunnas gidà ad instituir il servetsch auxiliar feminin civil e pli tard era quel militar en il Grischun. Suentar la guerra è ella s'engaschada per la tgira a chasa e per la furmaziun correspundenta da mattas. Commembranza 2007: 500 commembers singulas e 84 collectivs. La suprastanza da la Centrala grischuna da dunnas consista da set commembras en uffizi d'onur e vegn finanziada dal Chantun e tras donaziuns. La Centrala grischuna da dunnas collavura stretgamain cun il Servetsch da cussegliazium per dumondas da lavur e da professiun (antruras Servetsch da cussegliazium per dumondas d'egualità). *Adolf Collenberg*

Dretg da votar da las dunnas

Introducì en Svizra il 1971 suenter differents moziuns e postulats inoltrads en il Parlament federal e suenter diversas petiziuns ed appels da vart da las grondas organisaziuns da dunnas. L'emprima proposta da francar quest dretg en la Constituziun federala datescha dal 1874. Suentar ch'il Parlament aveva refusà quest dretg il prim da favrer 1959, ha il suveran svizzer acceptà il els 7 da favrer 1971 (il Grischun cun 12 778 cunter 10 524 vuschs). Ils 7 d'october 1962 han ils votants dal Grischun autorisà las vischnancas d'introducì il dretg da votar da las dunnas sin plaun communal. Cuira è stada l'emprima vischnanca grischuna ch'ha accordà il dretg da votar a las dunnas (7 d'avrigl 1968). Suentar il na dals 20 d'october 1968, han ils umens grischuns approvà el els 5 da mars 1972 cun 14 163 cunter 5465 vuschs sin plaun chantunale e cirquital. Fin ils 31 da december 1981 avevan però mo 191 da las 213 vischnancas grischunas recepì quest dretg en lur constituziuns. Las ulteriuras vischnancas èn alura vegnidas sfurzadas da far quel pass tras votaziun chantunala dals 27 da favrer 1983. Sper las 10 vischnancas senza dretg da votar da las dunnas han vuschà anc 40 ulteriuras cunter in'introducziun da quest dretg sin plaun communal. Il dretg da votar da las dunnas è stà in pass impurtant vers l'egualità burgaisa dad um e dunna, fixada en l'art. 4, aline 2 da la Constituziun federala, approvà dal suveran ils 14 da zercladur 1981. *Rita Cathomas-Bearth*

La Grischuna Meta von Salis (1855–1929) è stada ina da las impurtantas cumbattantas per ils dretgs da las dunnas en Svizra.

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 arttgels (geografics, tematics, arttgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.